

DR. BÓDI FERENC

TILTOTT GYÁSZ

A SZOLYVAI EMLÉKPARK TÖRTÉNETE

BEVEZETŐ

Az alábbi cikk Max Weber *ideáltípus* módszerére épül, ez olyan absztrakció, amely segít megérteni egy konkrét történelmi korszakban a társadalmi cselekvők motívumait. A bemutatott, 1944-ben felállított szolyvai koncentrációs tábor sok egyedi vonást hordoz, hiszen az áldozatok szenvedései a különböző táborokban eltérhettek egymástól. Azonban a korszakot jellemző kegyetlenségnek és évtizedeken át tartó betiltott emlékezésnek, a tiltott gyásznak közösségeket sorvasztó következménye egyetemes.

A cikkben egy több évtizedes kollektív emlékezetrekonstrukciónak a története elevenedik meg. Megjelennek a történészek, a közösségükért felelősséget vállalók, akik felkutatják 1944 telének eseményeit faluról falura, áldozatról áldozatra. A kollektív emlékezet utat nyit a helyi közösség számára a szabad emlékezetre és gyászmunkára.

A dolgozat a teljes sztálini represszió egyetlen elemére, a megszállás hónapjaira fókuszál. Így nem tér ki a későbbi kommunista terror teljes korszakára, amely során megtörik a helyi parasztságot, a helyi értelmiséget, az egyházak papjait és a kisebbségek szószólóit.

A kutatás a korabeli helyi magyar nyelvű sajtó anyagát is feldolgozta, amely akkor lépésről lépésre követte azt a tényfeltáró munkát, amelyet az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején önkéntesek vállaltak fel, kockáztatva biztonságukat és fizikai épségüket, még a diktatúra napjaiban.

Az elméleti szakaszt Giambattista Vico a civilizációtörténetében leírt axiómája nyitja, amely a *temetést* (az élőknek a halottaktól vett búcsúja) a civilizációk közös attribútumának tartja. A temetés egy köztes állapot lezárását eredményezi az élők és holtak világa között. Vico összegzése egybevág Victor W. Turner azon megfigyelésével, amely Arnold Van Gennep tézisént bizonyítja, azaz, hogy a *liminalitást kezelő rítusok* a közösség fennmaradását erősítik. Az elméleti rész rámutat Maurice Halbwachs nyomán a *közösségi emlékezés s az egyén identitása* közötti kapcsolatra. A fogalmi keretet a Jan

Assmann féle *emlékezés-hierarchia* elemei zárják. Az ideáltípus-alkotásnak eszköze a fent említett antropológiai és filozófiai keret.

A kutatás kérdése: mi motiválta a helyi közösséget s azért felelősséget vállalókat, közel fél évszázad után, az igazság keresésében? A munka implicit hipotézise: *minden közösség fennmaradásának attribútuma a kollektív emlékezet*. Az assmanni emlékezés hierarchiáját tekintve az emlékezet a jelenből a múltba haladva lehet: *tárgyi, mimetikus, kommunikatív (szóbeli)*, az előbbieket átfogva *kulturális emlékezet (írott, intézményesült)*, mindezek nélkül a közösségnek nincs esélye saját identitásának megőrzésére a történelem időfolyamában.

Vannak nézetek, amelyek az egyén szilárd identitását, s az ebből fakadó határozott meggyőződés, valamint a 20. század örült dogmái által táplált szélsőséges nézetek között kapcsolatot vélnek felfedezni.¹ De a kritika tárgyává tett nézetek többsége (fasizmus és más, ultrajobb ideológiákra épülő mozgalmak) többnyire egy homogén nyelvi és kulturális közegben keletkeztek Európában. Azonban Kelet-Közép-Európából ilyen ideológiákból táplálkozó politikák nem indultak hódító útra, hogy azután lángba borítsák az egész kontinenst. Kelet-Közép-Európa népei és területei jellemzően nem voltak nyelvileg homogén tömbök. Az egyén szintjén a kettős, esetenként többes identitás, párhuzamos nyelvhasználat és azonosság, és ezzel együtt más identitás természetes elfogadása a helyi közösségek kultúrájának része volt. A tárgyalt terület, Kárpátalja is ennek az átmenetet képező kelet-közép európai zónának része, amelyben a helyi identitások nem dominálják egymást, mivel azok elfogadják a másik eredendő önazonosságát. De ahhoz, hogy elfogadják egymást, saját szilárd önidentitásra van szüksége minden közösségnek és ahhoz tartozó egyénnek egyaránt.²

A munka nem kerülheti meg a hely, Kárpátalja történelmi-földrajzi vázlatát sem. A történet színtere szintén egy *ideáltípusnak* tekinthető régiója Kelet-Közép-Európának, amelynek területét gyakorta szabták át nagyhatalmi érdekek, különösen a 20. század során.

A cikk az itt élő magyar közösség emlékezetrekonstrukciójának történetével zárul, amelynek tárgyi emlékeként létrejött a Szolyvai Emlékpark, amely nemcsak a régió számára, hanem valamennyi magyar számára nemzeti emlékhely. A történet nem csupán egy magyar esettanulmány, mivel a dolgozat egy olyan gyász munkát mutat be, amely valamennyi más hasonló

¹ Fromm, Erick: *Escape from Freedom*. Toledo OH. USA, 1983.

² Gereben Ferenc: *Identitás, kultúra, kisebbség*. Bp. 1999.

szenvedéstörténet feloldásához illeszthető. Ezáltal egyetemes, és mindenki számára példaadó. A cikk keretet ad egy három évtizedet átfogó közösségi gondolkodásnak, amely helyét és szereplőit tekintve egyedi, de az események következményeit tekintve ideáltípusnak tekinthető.

A KOLLEKTÍV EMLÉKEZET SZOCIO-KULTURÁLIS KERETE

Giambattista Vico szerint, az emberiség történelmét áttekintve, valamenyny ismert kultúrában három közös *emberi szokás* megtalálható.³ Függetlenül attól, hogy azok barbárok vagy épp művelt népek voltak, valamint térben és időben roppant távolságra voltak egymástól, s így különbözőképpen formálódott kultúrájuk:⁴

- létezett mindegyiknek valamilyen vallása,
- valamennyien ünnepélyesen kötöttek házasságot,
- valamennyi eltemette halottait.

A 17–18. század fordulóján alkotó filozófus történész idézi a kortás felfedezők korabeli beszámolóit is. Az első antropológiai leírások beszámoltak őserdők mélyén, vagy magas hegységekben, vagy épp távoli szigeteken élő népekről. Vico a korabeli tapasztalatokat is összegezve megállapítja: a legdurvább és legvadabb népeknél sincs egyetlen társadalmi aktus, amelyet keresetebb szertartással és szentebb pompával ülnének meg az emberek, mint *a vallási gyakorlatokat, a házasságokat és a temetéseket*.

Lényegében Vico, két évtizedes kutatását összegezve azt állapítja meg az Új Tudomány⁵ *Az alapelvekről* szóló fejezetében: az emberi nem közös nevezője, az emberi nem attribútuma *a szertartásokban* keresendő. Vico szerint minden ismert kultúra e három emberi szokásból fakadóan teremtett civilizációt, azaz a fent nevezett *szertartások* az emberi létezés keretét szabják meg.

Az emberi nem meghatározása a Vico-i axióma szerint: ha egymást nem ismerő népek körében hasonló eszmék támadnak, ezeknek kell, hogy közös igazságmagvuk legyen. Ez a közös nevező az emberi nem elválaszthatatlan része, ezen attribútumok az embert emberré teszik. Majd folytatja érvelését:

³ Gambarota, Paola: *Giambattista Vico, the Vernacular, and the Foundations of Modern Italy. Irresistible Signs*. Toronto, 2017. 99–144.

⁴ Vico, Giambattista: *Az új tudomány*. Bp. 1979. 227.

⁵ 1725-ben kiadott mű teljes címe: *Principj di una Scienza Nuova Intorno alla Natura delle Nazioni per la Quale si Ritruovano i Principj di Altro Sistema del Diritto Naturale delle Genti*. Napoli, 1725.

azért kell a szokásokat megőrizni, hogy az ember természete ne térjen vissza az őseredeti állapotba. A temetés, a temető, a halottak emlékének őrzése azt szolgálja, hogy az ember ne váljon ismét vaddá.

Giambattista Vico érvelése naturalisztikus. A temetlenséget ahhoz a vad állapothoz hasonlítja, amelyben az ember szokásainak hiányában olyan vadállati állapotába zuhan, amikor a földek nincsenek megművelve, a városok nem lakottak, az emberi hullák temetetlenül maradnak a földön a hollók és kutyák martalékává válva. Az emberek, akár a sertések, makkot esznek, felszedve azt halott hozzátartozóik maradványaiból.⁶ A kép apokaliptikus és egyben plasztikus is. Akár egy mai negatív utópiát ábrázoló film háttere is lehetne, amelyben az állattá züllött emberek elveszítik korábban a civilizációban viselt erenyeiket. Vico a humanitás szót a „humare” (elföldelni, eltemetni) latin szóból eredezteti, idézve Tacitust, aki a temetést az „emberiség szabadalmának” nevezi. A pogány hitvilágban a temetetlen test lelke bolyong a földön. A temetés szertartása lényegében a megbékélés rituáléja a halottal, amely így békét talál, és nem zaklatja az élőket tovább.⁷

A rituálé segít átlépni a bizonyosság és bizonytalanság határán, ilyen liminalitások: a születés, a felnőttkor kezdete, a házasság és a halál az ember életében. Az átsegítő, egyértelműsítő rítusok az egyén számára a határok átlépését segítik a közösség szimbólumrendszerében. A liminalitás elmélete Victor W. Turnel és Arnold van Gennep⁸ munkásságának eredménye. A 20. század antropológusai egyetemes következtetéseket vonnak le a korabeli primitív népek megfigyeléséből, mint Giambattista Vico a történelmi civilizációk enciklopédikus összegzéséből a 18. század elején. Megállapítják, hogy a rítusok a népek megmaradásának nélkülözhetetlen intézményei, amelyek alapfunkciója az *időfolyam töredezettségét* felszámolni, összefonni azt mind az egyén, mind a közösség számára. Turner a liminálist egy olyan létezőnek tekinti, amely egy sajátos köztes állapot; a törvények, a szokások, a hagyományok szabályozta rituálék által kijelölt pozíciók határmezsgyéjének tartja. Minden társadalom és közösség ritualizálja a társadalmi és kulturális átmeneteket, így a születés, a házasságkötés és a temetés rítusa minden közösségben megtalálható közös elem, hárság annak mintázata egy-egy társadalmat megkülönböztethet egymástól.⁹

⁶ Vico, Giambattista: i.m. 229.

⁷ Vico, Giambattista: i.m. 230.

⁸ Gennep, Arnold Van: *The Rites of Passage*. Chicago, 1960.

⁹ Turner, W. Victor: *The ritual process. Structure and Anti-Structure*. Ithaca, NY, USA, 1966. 95.

Minden társadalom létének és jövőjének alapját képezi a meglévő liminalitáson átsegítő *egyértelműsítő rítusok* ápolása, gyakorlása és fenntartása. Az egyértelműsítő rítusok elvesztése a lét feladását, és ebből következően a jövő elvesztését is jelenti egy közösség számára. A rítusok sora nem üres hiedelmek együttese, ez egy adott közösség létének attribútuma, amely önmagának a meghatározásának alapja. Az egyértelműsítő rítusok elvesztése a közösség kognitív és emocionális erejének leépüléséhez vezet, mivel a közösségek identitása és immunitása ebből az egyértelműsítő, a bizonytalanságon átsegítő társadalmi cselekvésből táplálkozik.

A közösséget fenntartó rítusok elvesztése – ez történhet a kultúra, a hagyományok önkéntes feladása révén, vagy külső kényszerre, tiltás révén – a közösség identitásának feladásához vezet. A rítusok elvesztése egy közösség életében olyan esemény, mint amikor egy gráfthalmazból kihúzzunk egy „élt”. Ezzel a korábbi egyértelmű kapcsolattal bíró *rendezett halmaz* káoszba kerül. A halmaz elveszíti eredeti mintázatát, a közösség a rá jellemző karakterét, s a benne élők a kapcsolatukat egymáshoz és a csoport egészéhez. Ez megtörténhet egy *politikai rendszerváltásban*, egy *hatalomváltásban*, vagy egy háborút követő *annexióban*. Az utóbbi során egy állam egy másik államot bekebelezhet úgy, hogy az őshonos lakosságot beolvasztja egy megszálló állam társadalmába, azaz erővel asszimilálja. A beolvasztásnak eszköze lehet az eredeti lakosság rítusainak tiltása, ez által az emberek atomizálása. Mivel a rítusok hiánya a közösségi lét gyakorlását ellehetetleníti, az individuumok elszakadnak egymástól, a közösség belső szerkezete töredezetté válik, elveszti ellenállóképességét a külső és belső nehézségekkel szemben.¹⁰

Így a megszálló a leigázott népet nem csupán fizikailag korlátozhatja, de lelkileg is megtörheti. Ha a matematikai modellt egy kommunikációs modellbe helyezzük, akkor az egyértelműsítő rítusok eszközét a médiumok töltik be, amelyek a rítusokat közvetítik. A gráfmodell élei, azaz a médiumok: a templomok, a temetők, a papság, az értelmiség, a rítusok fenntartói. Ha az „élek” kiesnek, azaz a közvetítők, a médiumok kiiktatódnak, a rítusok gyakorlata is eltűnik az időben. A közösség védtelenné válik, elveszíti saját csoportját meghatározó jellegét, s beleolvad a megszálló életvilágába, vagy még rosszabb esetben pária, hazátlan, kitaszított, megvetett népcsoport lesz.

Maurice Halbwachs szerint a tökéletes magányban felnövő gyermeknek nincs emlékezőképessége. Bár mindig az egyén az, amelyik emlékezettel

¹⁰ A. Gergely András: *Asszimiláció. = Antropológiai – etnológiai – kultúratudományi kislexikon.* Szerk. A. Gergely András–Papp Richárd–Szász Antónia–Hajdú Gabriella–Varga Andrea. Bp. 2010. 50–53.

rendelkezik, de az emlékezőképeség mégis valami kollektív produktum, vallja Halbwachs, a *kollektív emlékezet* fogalmának megalkotója.¹¹ A társadalomban élő ember csak arra képes emlékezni, ami a mindenkori jelen vonatkozási keretein belül múltként rekonstruálható, ebből következően feledésbe pedig az merül, amelynek a jelenben nincs vonatkozási kerete. Az emlékezetben a múltból az kerül megőrzésre, amit a jelen értékesnek tart. Ez az értékszelekció nemcsak a múltat rekonstruálja, de a jelent és a jövőt is megszervezi.¹²

A kisebbségi létben különösen fontos lehet azon médiumoknak (gráf élek) a léte, amelyek egy közösség identitásának megőrzését szolgálják, ilyen a nyelvoktatást szolgáló intézmény, a vallási közösséget összetartó templom, emlékhelyek, hagyományok. A helyi nemzetiségi közösséghez tartozás és nem tartozás lehet szabad akarat kérdése. Nem szükségszerű a veleszületett identitás élethosszig tartó megőrzése. Abban az esetben, ha az egyén választ, akkor választhatja a közösséghez való tartozást és a többséghez való tartozást is, ez kettős identitástáshoz vezet. Ha az egyén elhagyja a helyi közösségét, és kizárólag a többséghez, például az államalkotó nemzethez kíván tartozni, akkor önkéntesen asszimilálódik. Azonban, ha a helyi közösségtől elveszik az önidentitásához szükséges eszközöket, médiumokat, ebben az esetben az egyénnek nincs szabad akarata, hogy döntést hozzon saját identitását illetően, de legalábbis szűkül szabadságának mozgásteré.¹³

Pierre Nora *Emlékezet és történelem között* c. enciklopédikus munkájában kifejti, a múlt a jelen korszakában mindennél gyorsabban válik történelemmé. Az emlékezetnek a mai világban egyre rövidebb ideig van szerepe a szubjektív emlékezetben. Az emlékezetnek tárgyiasult helyei lesznek, amelyek *emlékhelyekben* és hozzá kapcsolódó *ritusokban* manifesztálódnak. A tárgyiasult emlékezet „szentségei” és a „relikviák” őrzőhelyei egy-egy közösség életében különös jelentőséggel bírnak.¹⁴ Ilyen helynek számíthat Oroszországban a Kazanyi madonna őrzőhelye, a Kazanyi Miasszonyunk-székesegyház Szentpéterváron, a Litván Golgota, a Keresztek hegye (litvánul: *Kryžiu kalnas*), a katalánoknak a Barcelona melletti Santa Maria de Montserrat, a magyaroknak Csíksomlyó, vagy a szláv nyelvű népek számára a Szent Klement-bazilika Rómában. A szent helyek, a zarándokhelyek, az itt gyakorolt ritusok áthidalják a múlt és a jelen közötti szakadást. A hagyomány és folytonosság helyei, ahol az egyén átélheti a közösséghez való tartozás élményét.

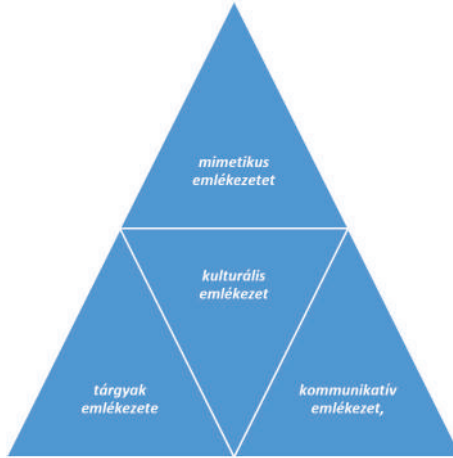
¹¹ Halbwachs, Maurice: *On collective memory*. Chicago, 1992.

¹² Halbwachs, Maurice: i.m. 1992.

¹³ Biczó Gábor: *Asszimilációkutatás – elmélet és gyakorlat*. Bp. 2004.

¹⁴ Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között*. Bp. 2010.

Jan Assmann szerint az emlékezés szoros kapcsolatban van az identitással és a közösségi tudatot fenntartó hagyományteremtéssel. Assmann az emlékezésnek négy formáját különbözteti meg: – *a mimetikus emlékezetet*, azaz utánzó emlékezetet, – *a tárgyak emlékezetét*, a tárgyak felelevenítik a régi korok embereinek cselekedeteit, – *a kommunikatív emlékezetet*, amelyben a közvetítőknek jelentős a szerepe, s végül, de nem utolsó sorban – *a kulturális emlékezetet*, amely az előző három emlékezetet egyesíti.

Assmann-i kulturális emlékezet szerkezete
Forrás: saját szerkesztés Assmann alapján.¹⁵

A gyakorló régész Assmann szerint a kulturális emlékezet lényege a jelennek a múlttal való kapcsolatba kerülése. A múlttal való emlékezés legősibb formája – a Vico-i axióma találkozik Assmann megállapításával – a halottakra való emlékezés. A közösség halott tagjait nem hagyja az enyészetben eltűnni, elfeledni, mivel az emlékezet rítusaival megpróbálják a jelenben megidézni őket, azaz megtartani emléküket a jelenben, így ők a közösség tagjai maradnak. A közösség az emlékezetkultúra gyakorlataival, a halottakat az élők tudatába ismétlődések révén bevési, ez a *mimetikus emlékezet*. A halottak tárgyainak megőrzésével, azok relikviákká emelésével

¹⁵ Assmann, Jan: *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge, 2011.

emlékhelyeket jelölnek ki a térben, zarándokhelyek jönnek létre – tárgyak és helyszínek emlékezete. A közösség halottairól szóban és írásban való emlékezést a közvetítők által (tudósok, művészek, „írástudók”) a közösség történelemtudatába beépítik, és emléküket műalkotásokban újra felelevenítik – *kommunikatív emlékezet*. A közösség a halottak emlékét a közösségi identitás részévé annak kulturális értékévé teszi – a *kulturális emlékezet* révén a közösség kultúrájába foglalja. A múlt a jelennel így találkozhat, s az időfolyam töredezettségét összefonja. Ez különösen fontos abban az esetben, amikor a múlt eseményei és veszteségei fájó emléket ébresztenek a közösségben, amit okozhat természeti csapás, háború, terror és megaláztatás. Végző soron a kulturális emlékezetben a halottakra emlékezés a gyász rítusával kezdődik, a temetők és emlékhelyek őrzésével folytatódik.

A modernkori diktatúrákban közös volt – legyen az náci, faji alapon, vagy kommunista, osztályalapon szerveződő diktatúra – a politikai ellenség kulturális emlékének teljes kitörlése. Az „ellenség” fizikai és spirituális totális megsemmisítése nem csupán az újkor terméke. A múlt eltörlése régi keletű törekvése a politikának. A múlt átírása ismert gyakorlat volt már az ókori Egyiptomban is. Horemheb,¹⁶ a XVIII. dinasztia utolsó fáraója leromboltatta az egyistenhitet hirdető IV. Amenhotep¹⁷ fáraó emlékét.¹⁸ Az uralkodó család megdöntését követően az új éra írástudói az előző rezsim emlékét igyekeztek felülírni a templomok falán. A történelemben a történelem átírása folyamatos, ha le is lepleződött az emléktörlés, ezt az emlék-rekonstrukciót többnyire az utókor tehetta meg.

Az emlékezet rehabilitációjának esélye az idő múlásával csökken. Ha mégis megnyílik a lehetőség arra, hogy a kivésett nevek felkerüljenek az emlékezés falára, az azt következő nemzedéknek megkönnyebbülést, vigaszt ad. Az időfolyam töredezettsége megszűnik, az időszakadás, mint trauma oldódik, s az ebből fakadó fájdalom enyhül.

Azonban az önkényuralmak az áldozatok közösségi emlékezetbe kerülését gyakran már azzal gátolják, ha a bűn elkövetésének pillanatában elrejtik az áldozataik maradványait a *ha nincs holttest, nincs büntett* elve alapján. Az áldozatokat nem engedik eltemetni, akiket pedig nem temetnek el, azután nem marad tárgyi emlék, amely körül az emlékezés visszatérő rítusát lehetne

¹⁶ Horemheb, Egyiptom 18. dinasztiájának utolsó fáraója (Kr. e. 1314–1292).

¹⁷ Ehnaton ókori egyiptomi fáraó (Kr. e. 1353–1336 vagy 1351–1334), a 18. dinasztia tizedik uralkodója. Uralkodásának ötödik éve előtt IV. Amenhotep néven ismerték.

¹⁸ David, Rosalie A.: *The Egyptian Kingdoms*. Lausanne, 1975. 88.

gyakorolni. Így a jövő nemzedék számára nehéz hagyományt teremteni, a múlt nemzedékét a közösség kommunikatív emlékezetében tartani. Eképpen az eltűnt nemzedék emléke nem, vagy csak töredezetten, vagy hamisan épül be a közösség kulturális emlékezetébe.

A Vicó-i axióma, az egyetemes emberi civilizáció alapját adó egyik szertartás a *temetés*, mint rítus jogának illetve annak megtagadásának dilemmája jelenik meg Szophoklész legismertebb művében, az Antigonében is. A dráma egy konfliktusra, Antigoné és Kreón szembenállására épül. Antigoné az emberség és a lelkiismeret parancsát, az istenek iratlan törvényeit képviseli: hogy a halottakat el kell temetni. Ezt a jogot Kreón megtagadja zsarnoki döntésével, s ezzel szembekerül az istenek törvényével: nem engedi ellenfele, a halott Polüneikész eltemetését. A dráma kortalan, modellértékű, a mai politikaelmélet művelőit is gondolkodásra készíti.¹⁹

Vico szerint az emberiség történelme a „corsi e ricorsi” elvét követve gyakorta visszaeshet vadállat szintjére, amely során a társadalmak szétesnek, és elveszítik az emberiség attribútumait. Egymásnak ellenségei lesznek az emberek és a népek. Az emberiség vad állapotában az erősebb uralma maga alá gyűr mindent, amit talál maga körül, s ami gyengébb nála. Ez a vízió jelenik meg Thomas Hobbes munkájában is.²⁰

A HELY ÉS A HELY SZELLEME „SPIRITUS LOCI”

A tárgyalt történések helyszíne a valamikori Magyar Királyság területén található, annak északkeleti térségében. Kárpátalja ma Ukrajna legnyugatibb megyéje. Ezen a vidéken közel tizenháromezer négyzetkilométernyi területen folyamatosan magyarok éltek együtt szláv népekkel a 9. századtól (ma szlovákok, ruszinok, ukránok, oroszok). A 18. században sok német telepes érkezik nyugatról, továbbá románok délről. A 19. században tömegesen telepednek le az ukrainai pogromok elől menekült askenázi zsidók. Az első világháború után, 1920-ban a területet az akkor születő Csehszlovákiához csatolták, amelynek egy részét Magyarország 1938-ban az első bécsi döntéssel²¹ visszakapta. 1944 őszén a Vörös Hadsereg elfoglalta a területet, és 1945

¹⁹ Balázs, Zoltán: *Antigone and Measure for Measure: The (Re)Birth of Government*. = Üö.: *Constraining Government*. New York; London, 2021.

²⁰ Hobbes, Thomas: *Leviathan, sive, De materia, forma, & potestate civitatis ecclesiasticae et civilis*. 1651.

²¹ Az első bécsi döntéssel visszakerült Beregszáz (1938. november 2.), majd 1939 márciusában a Magyar Királyi Honvédség megszálta Kárpátalját.

nyarán a Szovjetunió anektálta. A kommunista nagyhatalom felbomlása és egy helyi népszavazás után a terület Ukrajnához kerül 1991-ben. Ezen a népszavazáson Kárpátalja mint különleges önkormányzati terület sorsáról is döntöttek, amely ugyan nem ebben a formában, azonban 1938-ban már létrejött, de ezt a kérdést végül a későbbi államhatalom levette a napirendről.

A terület a magyar történelemben jelentős szerepet tölt be, mivel az a magyar függetlenségi mozgalmak kiinduló helye volt a 16. és 18. századokban. A régió a Rákóczi-dinasztia szülőföldje, amely a Habsburg elnyomás ellen számos függetlenségi mozgalmat indított. Ezen politikai mozgalmak jelentős mértékben hozzájárultak a magyarság függetlenségének megmaradásához az Ottomán Birodalom és a Habsburg Birodalom között. A terület jellemzően évszázadokig soknyelvű volt, valamint vallási szerkezete is plurális maradt a 20. századig. A római katolikusok mellett erős protestáns egyházak jönnek létre a 16. században. A reformátusok és lutheránusok mellett Európában egyedülálló görögkatolikus egyház központjait lehetett megtalálni a térségben a 18. századtól. A területen az ortodox pravoszláv egyház a kelet felől érkező szlávokkal erősödik. A 19. század egészében jelentős az askenázi zsidó közösségek számának gyarapodása.

A 16. és 18. századok között az egész Magyar Királyságra jellemzően, így itt is a felekezeti iskolák tucatjait alapítják. Az egyházi iskolákban nemcsak a felekezethez tartozók gyermekeit oktatják. Mindennapos volt az, ha katolikusok gyermekei lutheránus gimnáziumba jártak, esetleg református kollégiumba, vagy épp fordítva.²² A helyi közösségeken belül a többnyelvűség gyakori volt, egy-egy településen pedig több egyháznak a temploma állhatott a főtéren. Ennek a vallási és ebből eredő oktatási és végső soron nyelvi pluralizmusnak közjogi alapját a 1568-as Tordai ediktum²³ adja, amelyet az erdélyi fejedelmek, és épp az innen kiinduló szabadságmozgalmak is

²² Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1983.

²³ János Zsigmond fejedelem uralkodása alatt, 1568 januárjában, a Tordán tartott erdélyi országgyűlés az alábbi törvényt hozta: „Urunk ő felsége, miképen ennek előtte való gyűlésibe országával közönséggel az religió dolgáról végezött, azonképen mostan ez jelen való gyűlésibe azont erősíti, tudniillik hogy mindön helyökön az prédikátorok az evangeliomot prédikálják, hirdessék, kiki az ő értelme szerént, és az község ha venni akarja, jó, ha nem penig senki kényszerítéssel ne kényszerítse az ő lelke azon meg nem nyugodván; de oly prédikátort tarthasson, az kinek tanítása ő nékie tetszik. Ezért penig senki [...] az prédikátorokat meg ne bánthassa, ne szidalmaztassék senki az religióért senkitől. [...] és nem engedtetik senkinek, hogy senkit fogsággal avagy helyéből való priválással fenyegettesen az tanításért, mert az hit istennek ajándéka, ez hallásból lészön, mely hallás istennek ígéje által vagyon.” idézi Benda Kálmán: *Az 1568. évi tordai országgyűlés és az erdélyi vallásszabadság*. EM (1994) LVI 3–4. sz. 1–4.

(16. és 17. században) a római katolikus hitű Habsburg házzal megkötött békeszerződésekben erősítenek meg.

A 16. század politikai kompromisszumainak eredményeként: az itt élő népek „történelmi emlékezetében” – az Assmann-i értelemben „kulturális emlékezetében”²⁴ – nem volt emléknyma olyan történetnek, amely ösztönözte volna az itt élő különböző nyelvű és vallású népeket arra, hogy egyik a másikat kiszorítsa, vagy a másiktól féljen.²⁵ Még az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején is, amikor a Magyar Királyság és Erdély más tájain nagy erővel felszínre törtek a nemzetiségi ellentétek (szerb és román közösségekben), ez a terület egységes maradt, és támogatta az országban 1848 tavaszán hatalomra jutott progresszív kormányt.²⁶ Ez a vallási és nemzetiségi egyensúly lényegében megmaradt a csehszlovák korszakban is (1920–1938). A nyelvi és vallási plurális társadalmi szerkezet fennmaradását elősegítették az alábbi tényezők: az államhatárok átjárhatók voltak, a magántulajdon szentsége nem sérült, azaz a birtokviszonyok és a gazdasági alapok nem változtak, a vallásszabadság is tovább élhetett, mivel a politikai rendszer parlamenti demokrácia volt, amely többpártrendszerre épült.

AZ ÖTÖDIK PECSÉT²⁷

A háború 1944 októberében érte el a térséget. A területet elfoglaló és ellenőrző 4. Ukrán Front egységei (az NKVD²⁸, a SZMERS²⁹) 1944. november 18-tól „háromnapos munka”, valamint „katonai átvizsgálás” ürügyén 25-28 ezer katonaköteles embert hurcoltak el a térségből. A levéltári kutatások

²⁴ Assmann, Jan: i.m. 2011.

²⁵ Terdik Szilveszter–Demján Szabolcs: *Mankovits Mihály (Michael Mankovits) festőművész (1785–1853)*. Miskolc, 2020.

²⁶ Spira György: *A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarorszáján*. Bp. 1980. 22.

²⁷ „Amikor feltörte az ötödik pecsétet, az oltár alatt azoknak a lelkét láttam, akiket az Isten szavaért és tanúságtételükért öltek meg. Nagy szóval kiáltották, mondván: »Urunk, te szent és igaz, meddig vársz még az ítélettel? Mikor állsz bosszút a vértünkért a föld lakóin?«¹¹ Mindannyian fehér ruhát kaptak, azzal, hogy egy kis ideig legyenek még türelemmel, míg teljessé nem lesz szolgatársaik és testvéreik száma, akiket szintén megölnék, akárcsak őket.” *Jelenések könyve 6 9–11*. Szent István Társulati Biblia.

²⁸ A Belügyi Népbiztosság rövidítve NKVD (oroszul: НКВД, Народный комиссариат внутренних дел, magyar átírásban *Narodnij Komisszariat Vnutrennyih Gyel*) az államigazgatás belügyi ágának legfőbb szerve volt a Szovjetunióban 1934 és 1946 között.

²⁹ A SZMERS (oroszul: Специальные Методы Разоблачения Шпионов, *Szpecialnije Metodi Razoblacsenyija Spionov*, azaz *Különleges Módszerű Kémelhárítás*), amelyet 1943. április 14-én hoztak létre.

1944 és 1946 között közel 60 ezer ember begyűjtéséről és elhurcolásáról számolnak be.³⁰ Etnikai alapon válogatták ki a helybeli férfiakat, akik többsége magyar, illetve kisebb részben még itt maradt német volt. A szovjet megszállás lényegében etnikai tisztogatással kezdődött. A területért felelős Ivan Jefremovics Petrov hadseregtábornok által vezetett 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa 1944. november 12-én keltezett szigorúan titkos 0036. sz. rendeletében arra kötelezte a 18 és 50 év közötti férfiakat, hogy azok a helyi katonai parancsnokságokon jelenjenek meg. A hatóságok az „átvizsgálásra” jelentkezett férfiak zömét a helyi gyűjtőtáborokba vitték, attól függetlenül, hogy voltak-e katonák, vagy sem. A NKVD által szervezett helyi gyűjtőtáborokból az embereket az év novemberében és decemberében gyalogos menetoszlopokban kelet felé, a Szovjetunió belső területei felé hajtották.³¹ A tömeges deportálás Magyarország más területén is folytatódott 1944 telén és 1945 tavaszán annyi különbséggel, hogy ettől nyugatra eső területeken már a nőket és idősebbeket is összegyűjtötték az úgynevezett „málenkij robot”³² ürügyén, s elszállították őket kényszermunkára.

Kárpátalján a gyűjtőtáborokban járvány tört ki, amelyet az embertelen körülmények (fűtetlen helyiségek, éheztetés) okoztak. A járvány következtében a helyi légerekben több ezer ember halt meg. A legnagyobb gyűjtőtáborot Szolyva mellett jelölték ki. Az itt elhalálozott embereket tömegsírba temették, amely területre később ráépítkeztek anélkül, hogy a maradványok jelentős részét elvitték és újratemették volna.³³

A magyar lakosság második világháborús vesztesége Kárpátalján az 1989 után indult kutatások szerint elérte a 30 ezer főt, amelyből közel 13 ezer fő esett el katonaként (egyharmada a Magyar Királyi Honvédség kötelékben, kétharmada a Vörös Hadsereg, illetve csehszlovák hadtest katonájaként szolgált). A deportálásban meghaltak száma meghaladta a katonai szolgálatban elhaltak

³⁰ Dupka György: *A kollektív bűnösség elvének alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben, a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa határozatainak végrehajtása az NKVD-jelentések tükrében, 1944–1946*. Doktori, PhD értekezés, Bp. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, 2014. DOI: 10.15774/PPKE.BTK.2014.014.

³¹ Dupka György: *Népiünk temetője: Szolyva*. Ungvár, 2009.

³² A *málenkij robot* az orosz „malenkaja rabota” szóból ered, jelentése „kis munka”. 1944 őszén és telén több mint 600.000 embert vittek kényszermunkára a Szovjetunióba az akkori egész Magyarország területéről. Az 1944. november 13-án kiadott 0036. számú hadparancs értelmében, a szétszóródott katonák mellett nagy számban a magyar és német civil lakosságot is begyűjtötték és elhurcolták. Forrás: Dupka György: i.m. 2014.

³³ Dupka György: *Egyetlen bűnünk magyarságunk volt. Emlékkönyv. A Sztálinizmus Kárpátaljai áldozatairól (1944–1946)*. Ungvár–Budapest, 1993.

számát. A terület Szovjetunióhoz csatolását követően a terror folytatódott a ruszin önrendelkezést támogatók, az egyházi vezetők, és lényegében minden más értelmiségi csoport körében. A kényszermunkára elhurcoltak jelentős része nem tért haza, akik haza is tértek, a meghurcoltatásukról nem beszélhettek, a deportálásban odaveszettekről nem emlékezhetek meg 1990-ig.

A CSEND MEGTÖRIK

Ungváron a megyei tanács 1989 májusában létrehozta a kárpótlási bizottságot, amely az 1930-40-es években, valamint a sztálini önkényuralom alatt áldozattá váltak érdekeit hivatott védeni. Az így létrejött szervezőbizottságban, amelynek elsődleges feladata a politikai rehabilitáció volt, megalakult a magyar szekció is. A glasznoszty nevében elindított politikai nyitás lehetővé tette a Szovjetunióban a stigmatizált közösségek számára az 1944 és a későbbi évek áldozataira való emlékezést. A tisztulási folyamatban jelentős szerepe volt az ekkor alakult *Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetségnek (KMKSZ)*.³⁴ További fontos tényező volt, hogy Magyarországon megbukott a kommunista rendszer, amelyet egy parlamenti demokrácia váltott fel, és létrejöttekor az 1980-as évek végén megalakultak azok a civil szervezetek és újságok, amelyek a politika napirendjére tüzték a diktatúrák áldozatainak rehabilitálását és kárpótlását. Budapesten még az első szabad választás előtt³⁵, 1989. június 16-án eltemették az 1956-os forradalom mártír miniszterelnökét, Nagy Imrét és társait, akiket 1958-ban a Kádár János névvel jelzett kommunista önkény kivégeztetett és jeltelen sírban temetett el.

A Szovjetunióban és Magyarországon zajló politikai változások lehetővé tették, hogy 1989. november 18-án emlékkonferenciát szervezzenek Beregszászon. Itt szó esett arról, hogy a magyarlakta területeken emlékműveket emeljenek az internáltaknak, s mindazoknak, akikről addig nem volt szabad megemlékezni. Az emlékkonferencia szervezői gyűjtést indítottak az egykori szolvyai lágér helyén létesítendő emlékpark felállítására. Ezt követő évben, 1990 novemberében, az egykori lágertemető helyén letették az emlékpark alapkövét. A Síratófalat 1994 novemberében adták át. A park központja későbbi emlékgyűlések színhelye lett. A fórum alakú helyszín körszeletek

³⁴ A Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (KMKSZ) a Kárpátaljai magyarok kulturális, politikai és szociális érdekeit védő nemzetiségi társadalmi szervezet. Ungváron alapították 1989. február 26-án.

³⁵ 1990. március 25. – 1990. április 8.

halmaza, amelyek a Dante-i pokol szintjeit jelképezik. Az archívumokban végzett kutatómunka eredményeként az áldozatok névlistájának összeállítása után 2004 novemberében a siratófalra rögzített márványtáblákra bevették településenként a magyar és német elhunytak nevét, amely névsor a további években bővült. 2004. november 20-ra a deportálás 60. évfordulójának szentelt gyászszertartás keretében a Siratófalra 120 magyarlakta település emléktáblája került fel. Ezekon a táblákon több mint 5500 magyar és német mártír neve lett megörökítve. Az újabb áldozatok nevét 2014 novemberében vésték fel. Az eddigi kutatások szerint több mint 440 településről származó közel 12 ezer áldozat neve olvasható a közel 100 emléktáblán. Napjainkban a Kárpát-medencei magyarság kiemelt kegyhelyeként vonult a köztudatba.³⁶

2012-ben a magyar kormány javaslatára Magyarország Országgyűlése november 25-ét a Szovjetunióba hurcolt magyar politikai rabok és kényszer-munkások emléknapjává tette. Az ezt követő években a Magyar Nemzeti Múzeum Budapesten, a Ferencvárosi Vasútállomáson, az egykori légoltalmi óvóhelyen (atombiztos bunkerben) Málenkij Robot Emlékhely néven 2017. november 25-én állandó kiállítást nyitott, amely az elhurcolt embereknek állít emléket. Magyarország sok évtizedes diplomáciai munka után 2019-ben kapta meg Oroszországtól (Orosz Állami Hadilevéltár) a magyar hadifoglyok és civil elhurcoltak digitalizált adatait. A mintegy 681 955 személy adatainak feldolgozását követően 2021. február 25-én megnyílt a Magyar Nemzeti Levéltár által üzemeltetett adatbázis. A Nyelvtudományi Kutatóközpont (MTA Kiválósági Intézete) az orosz nyelvű anyagot magyarra fordította. Az adatbázis teljesnek tekinthető, így jelentős forrás a kutatók számára.³⁷ A Magyar Nemzeti Levéltár 2021. november 24-én a hadifogoly-kartonok teljesebb körű feldolgozása érdekében Gulág- és Gupvikutató Intézetet³⁸ hozott létre.

AZ IDŐFOLYAM TÖREDEZETTSÉGÉNEK VÉGE

A múlt feltárása nem volt akadálymentes, mivel azok többsége, akik a helyi civilek begyűjtését és internálását végrehajtották, még éltek. Az akkori NKVD-t kiszolgáló „partizánok” jó része az 1990-es évek elején még jelentős politikai befolyással bírt a posztkommunista rezsimben. A terrort elkövetők leszármazottai sem voltak érdekeltek az igazság feltárásában. A Szovjetunió-

³⁶ Dupka György: i.m. 2014.

³⁷ <https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/szovjet-taborok-magyar-foglyai>

³⁸ <https://www.gulag.hu/deutsch/>

óban és Ukrajnában a kommunista hatalom és annak hálózata nem roppant meg, még annyira sem, mint Magyarországon. 1990 után Magyarországon sem hoztak törvényt, amely a korábbi kommunista terror elkövetőit a legkisebb mértékben megbüntette, vagy akár a lekisebb hátránnyal sújtotta volna.³⁹ A Szovjetunióban, vagy az azt követő ukrán államrendben sem volt erre semmi esély. A szovjet hatalom felbomlása után a kárpótlásból csupán annyi teljesülhetett, hogy az áldozatok családjai hírt kaptak az elhurcolt és elveszett szeretteikről. Az áldozatok nevét ezután megőrkíthették, emlékhelyeket állíthattak számukra. A családok és helyi közösségek nyíltan meggyászolhatták a munkatáborokban vagy az oda tartó úton meghalt szeretteiket. Az áldozatok emléke a kollektív emlékezetbe bekerülhetett. Kárpátalján eddig 125 magyarok lakta településen állíthattak emléket az 1944 őszén elhurcoltak tiszteletére.⁴⁰

Az emlékezet szabadsága lehetővé tette a dehumanizált világ újrahumanizálását. A humanizált környezet az „időfolyam töredezettségét” lassan megszüntette. A falusi és városi közösségek a temetőkben összejöhettek, és megemlékeztek az elhurcolt hozzátartozóikról. Az 1990. év kora őszén az első megemlékezést Badaló (Бадало́во) községben még úgy merték megtartani, hogy az eseményt fölvette a Magyar Televízió stábjá. A kamerák „védelmében” jöttek össze az emberek, mert félték a helyi hatóságok megtorlásától.⁴¹ Az első hivatalos adatokat Alekszej Mihajlovics Korszun⁴² ezredes adta át a magyar civil szervezeteknek, aki a Területi Állambiztonsági Főosztály (KGB) helyettes vezetője volt Kárpátalján. A kutatómunkát az *Izvesztyija* 1990. évi 49–53. számában megjelent „*Öt nap a különleges archívumban*” címmel közölt publikáció nyomán megindult adatkérés indította el. Az első adatközlés a beregszászi járási Badaló községből elhurcoltak névsorának a kiadása volt, amely 83 olyan helyi lakos sorsának a megismerését

³⁹ Kahler Frigyes: *Az Igazság Canossa-járása, avagy a rendszerváltoztatás és az igazságtétel történetéhez*. Lakitelek, 2014.

⁴⁰ Dupka György; Kovács Sándor (szerk.) *Kárpátalja szovjet terrorjának emléktérképe*. Bp. 2019.

⁴¹ Kárpátalja 1990. I. 8. sz. (szeptember) Először kerül nyilvánosságra „A történelem igazságot szolgáltató” című írásban Alekszej Korszun ezredesnek, a Területi Állambiztonsági Főosztály (KGB) helyettes vezetőjének beszámolója a Központi Különleges Állami Levéltárban tett kutatásáról. Badalón a hozzátartozók előtt ismertette a faluból a lágerekbe elhurcolt és ott elpusztult férfiak sorsát. Hol, milyen lágerben voltak, milyen betegségben vagy végelgyengülésben haltak meg, mikor, hol temették el őket. (a lapszámot szerkesztette: Mankovits Tamás) <https://www.magyaramagyarert.hu/karpatalja/karpatalja-1-evfolyam?task=document.viewdoc&id=15> (letöltés ideje: 2022. július 4.)

⁴² Alekszej M. Korszun 1941. június 11-én Harkiv megyében született. 1981 óta Kárpátalján él. 1991-ig a Kárpátaljai Megyei Állambiztonsági Főosztály vezetőjének első helyettese. Katonai rendfokozata: ezredes. 1984 óta saját kezdeményezésére kutatja a szovjethatalom által elkövetett, a vidék lakossága, különösen az itt élő magyarok és németek ellen irányuló megtorló akciókkal kapcsolatos levéltári anyagokat.

tette lehetővé, akik fogolytáborokban haltak meg, annak ellenére, hogy köztük alig volt katonaviselt személy. Az igazság feltárását Dupka György író, történész, később a Szolymai Emlékparkbizottság felelős titkára, Fodó Sándor, a KMKSZ elnöke, Alekszej Mihajlovics Korszun ezredes, a KGB egyik helyi vezetője, Mankovits Tamás, a Kárpátalja folyóirat szerkesztője indította el, akik tevékenységükkel jelentős részt vállaltak a diktatúra lebontásában is.

A nevek részletes kartotékokban voltak összegyűjtve, amelyeken negyven kérdést tartalmazó adat került elő minden egyes eltűnt személyről. Ezek a kartotékok tartalmazták az elhurcoltak pontos adatait és társadalmi helyzetüket, egészségügyi állapotukat, betegségeiket, haláluk okát, és azt, hogy az elhunytakat hol temették el. Ezután a moszkvai Központi Állami Különleges Archívumból lassan faluról falura megindult a deportáltak névsorainak és adatainak a kiadása. A központi archívumok után lassan a helyi archívumok is megnyíltak. Elkezdődhetett az 1944–1953 közötti korszak történetének a feltárása. A levéltári kutatómunkát kiegészítette a még akkor élő szemtanúk emlékeinek rögzítése társadalomantropológiai módszerekkel. Az adatgyűjtés kárpátaljai központjai: 1992-től mostanáig Dupka György GULAG–GUPVI-kutató vezetésével a Szolymai Emlékpark Kutatóműhelye⁴³, az ezredfordulót követő évtizedben Molnár D. Erzsébet irányításával a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola LIMES Társadalomkutató Intézete.⁴⁴ A rendszerváltással megindult több más kutatás is, amelyet írók, történészkutatók vezettek. A kutatások eredményét több kötetben publikálták. A sztálini terror éveit több doktori disszertáció is feldolgozta, amelyeket a Debreceni Tudományegyetemen,⁴⁵ az Eötvös Loránd Tudományegyetemen,⁴⁶ a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen védtek meg⁴⁷.

⁴³ Dupka György (szerk.): *Egyetlen bűnük magyarságuk volt (Emlékkönyv a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól 1944–1946)*. Ungvár–Budapest, 1993. Tárolt változat angol nyelven: GENOCIDE THE TRAGEDY OF THE HUNGARIANS OF TRANSCARPATHIA...They were born Hungarian: that was their only crime! A BOOK OF RECOLLECTION OF THE VICTIMS OF STALINISM IN TRANSCARPATHIA (1944 - 1946) Ed. Dupka Gyorgy, http://www.hunsor.se/dosszie/hungarian_genocide_in_transcarpathia.pdf

⁴⁴ Malenykij robot. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola LIMES Társadalomkutató Intézete *60 éve hurcolták el Kárpátalja magyar férfilekosságát* címmel megtartott nemzetközi tudományos- és emlékkonferenciájának anyagai. <http://kmf.uz.ua/mr/index.html>

⁴⁵ Molnár D. Erzsébet: *Kárpátaljai magyarok a Szovjetunió hadifogoly- és munkatáboráiban (1944–1953)*. Doktori (PhD) értekezés, Debrecen, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, 2015.

⁴⁶ Varga Éva Mária: *Magyar hadifoglyok és internáltak a Szovjetunióban az oroszországi levéltári források tükrében (1941–1956)*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történettudományok Doktori Iskola, 2008.

⁴⁷ Dupka György: i.m. 2014.

KÖVETKEZTETÉSEK

Az emlékezést az 1944 őszi és 1945 téli eseményekre az 1989-es viharos változások indították el: a kommunizmus bukása Magyarországon, a szovjet blokk államainak politikai és gazdasági rendszerváltása, valamint a Szovjetunió Kárpátalját közvetlenül érintő szétesése. A két államban a diktatúrák bukása tette lehetővé a kulturális emlékezet rekonstrukciójának a kezdetét. Ennek első állomása volt a nemzeti közösség ellen elkövetett bűntett feltárása, majd az áldozatok megnevezése. Az áldozatok számára emlékhelyek állítása (tárgyi emlékezet), az emlékezet tárgyiasulása, s ezzel együtt az emlékezést szolgáló megemlékezések, szertartások megtartása (kommunikatív emlékezet). Az áldozatok szimbolikus eltemetése a múlt szimbolikus lezárását jelentette. Az emlékezet a helyi magyar közösség emlékezet kultúrájává vált, amellyel erősítették a helyi közösség nemzeti identitását. Nota bene a helyi közösség hatással volt az egész magyar nemzetre, az anyaország történelmi emlékezetére is, mivel a kárpátaljai folyamatok a magyarországi emlékezetkultúra visszaépítésével egyidőben zajlottak.

Vico-i értelemben a humanizált világ rekonstrukciója megtörtént. A múlt feltárása és az emlékezet rekonstrukciója nemcsak a szabadság lehetőségei voltak, de maga az emlékezetrekonstrukció is teremtette a szabadságot. Bár emlékezni mindig egy-egy ember tud, de emlékezet nem létezhetne a közösség nélkül, mint ahogy a közösség sem létezhetne emlékei nélkül. Ez a közösségi emlékezet nem csupán a múltat rekonstruálta, de egyben a jövőt is megszervezte. A Halbwachs-i kollektív emlékezet 1989 utáni rekonstrukciója nem csupán a múlt tisztázása volt, de a kárpátaljai magyar közösség jövője újraszervezésének a lehetőségét is adta. Az emlékezőskultúra szabadságában iskolák és intézmények jöttek létre, templomok és emlékhelyek újultak meg, amelyek mindegyike erősítette az ott élő magyar kisebbség identitását, nyelvi közösségben való megmaradását.

Emlékszem, 1979-ben, amikor középiskolásként Moszkvába utaztam, Csapon, a szovjet-magyar határon, a vagon futóműcseréje miatt el kellett hagyni a hálókoszt. A peronon bámészkodtam, amikor az egyik vasúti munkás, szemkontaktust kerülve, úgy szólt hozzám, hogy azt más ne vegye észre. Suttogta: „Figyelj, tudd, hogy mi itt beszélünk magyarul, mert mi itt magyarok vagyunk...” A magyar közösségnek hosszú utat kellett megtennie a kényszerű hallgatástól a szabad megnyilvánulásig, az emlékezetkultúra szabadságáig, amely a 2017-es ukrán oktatási törvénnyel⁴⁸ és a 2018-as ukrán nyelvtörvénnyel ismét veszélybe került.

⁴⁸ Fedinec Csilla–Csernicskó István: *A 2017-es ukrán oktatási kerettörvény: a szöveg keletkezés-története és tartalma*. Regio, XV(2017) 3. sz. 278–300. DOI: <http://dx.doi.org/10.17355/rkkpt.v25i3.184>

UTÓSZÓ

Amikor 2021 őszén hozzáfogtam a *Tiltott gyász* megírásához, több dolog is ösztönzött. Egyrészt a kilencvenes években olvastam a barátom, Mankovits Tamás szerkesztette *Kárpátalja* c. lapot, mely sokat írt az 1944 novemberében kezdődött tömeges elhurcolásokról, és az ezzel kapcsolatos kutatómunkáról. Alekszej M. Korszun ezredes miskolci előadását is ő szervezte meg a rendszer-váltás hajnalán, azért, hogy az egy védett helyen legyen megtartva, lehetőleg a legnagyobb sajtónyilvánosság előtt. A lépésről lépésre, faluról falura haladó kutatás hihetetlen alázattal és kitartással gyűjtötte az adatokat, s adott alapot a Szolyvai Emlékpark létrejöttéhez. A kutatásban és közösségépítésben Dupka Györgynek oroszlánrészre volt. Számomra az ő kutatói attitűdje példamutató: tudományosan megalapozott, s egyben a közösséget és az egyetemes igazságot szolgáló cselekvés. Az ezredfordulón a Gödöllői Agrártudományi Egyetemen oktattam, MTA-beli munkahelyem mellett, amikor tanszékvezetőm, Kulcsár László kérésére, az akkor frissen alakuló Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem (EMTE) tanárait erősíthettem Csíkszeredán, pár előadással. A szállásom a város kapujában, a sörgyár mellett volt egy vendégszerető kis panzióban. Emlékszem, az első nap a reggelizőasztalt népes csapat ülte körül, többségében magyarországi, de más országból jött magyarok is beszélgettek. Ki honnan jött, épp milyen volt az út stb. Nem tudom, hogy, de szóba került Szolyva és az ottani koncentrációs tábor története. Persze én hozzátettem azt, amit a *Kárpátaljaból* és Mankovits Tamás elbeszélései alapján tudtam. Az asztalnál megszólalt egy hang: „ezek az állítások még nem igazoltak...” „többnyire szóbeszéd...” A tamáskodó egy történész volt, aki az akadémiai berkekből jött, gondolom hasonló szándékkal, mint én. Ekkor egy fiatal lány szólalt meg: „nem, nem szóbeszéd, ami 1944 őszén és telén történt, az igaz, én is részt vettem ebben a kutatásban, több száz hallgatótársammal. Faluról falura, házról házra összeírtuk, kit és mikor vittek el, ki tért haza és mikor, kiről nincs azóta se hír.” Az ifjú lány hangja, mint a villámfény, úgy hasította félbe a sötétséget. Bárcsak minden ilyen gyorsan a helyére kerülne az életemben, gondoltam. Az a reggel mély nyomot hagyott bennem. Mennyi időnek kell eltelnie, hogy a hazugságról lehulljon a lepel? A dolgokat nevének nevezzük, s tudjuk, mi is történt velünk. A Thomas S. Kuhn-i paradoxon jutott az eszembe: a paradigmaváltást a tudományban nem a tények változása idézi elő, hanem a tényeket magyarázó tekintélyek befolyása az adott korra, azaz lényegében az, hogy mit látunk, s mit tekintünk igaznak, az időfüggő.

Kárpátaljához nem kötnek mély gyökerek, nem származom e gyönyörű helyről, nincsenek rokonaim az Erdélyt Felvidékkel összekötő vidékről. A helyhez és időhöz mégis köt egy családi emlék. Dédzüleim házának falán ott volt Bükkábrányban legifjabb fiúk, Cseh Barnabás képe: „Emlékül szüleimnek katona életemből, 1942. III. 1. 3. hgy.zlj.av.sz.d. Rahó”. Képét megörököltem, amit minden bizonnyal elsőszülött fiam, Mátyás örököl tovább, aki megtalálta Barna nagybátyánk sírját Kőrösmezőn. Gyerekkoromban ez a kép emlékeimbe égett. Egy fiatalember csizmaszárig érő kétsoros katonaruhában, jobb keze övében pihen, bal kezén kesztyű. Honvédsapkája hetykén kissé jobbra döntve. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum nyilvántartása szerint 1944. április 7-én esett el Dora mellett.

A 0036-os hadparancshoz is köt személyes emlék. Három gyerekem édesanyjának, Juhász Ildikónak a nagyapja, Halmos Ottó 1944 decemberében tűnt el, aki felvidéki menekült volt és Diósgyőrben élt. A családi emlékek szerint az udvarra ment ki fáért, amikor szovjet katonák az utcára kihívták és elvitték. Ahogy a kapun kilépett, többé nem látta senki, s nem kaptak semmi hírt felőle. A 2019-ben kiadott kartotékokban sem szerepel a neve, minden bizonnyal az első gyűjtőtábor előtt elhunyt, sírját nem jelölheti semmi. A Vasgyári temetőben síremlékénél emlékezhetnek rá unokái és dédunokái. Ő is azok közé tartozik, akiket nem regisztráltak. Dupka György és kutatótársai becslése szerint a nyilvántartásba kerültekkel együtt számuk elérheti az egymillió-kétszázézetet.

A Szolyvai Emlékpark, s az ennek nyomán elindult történelmi kutatás, emlékezettörténet mindig is foglalkoztatott. A munkához az időt nehezen találtam. Míg nem 2019-ben egyik doktoranduszom hívta fel figyelmemet a szentpétervári *Herzen Egyetem Filozófia Szakán* szervezett évenkénti konferenciákra. A 2021-es évben a konferencia témája: *emlékezet kultúra, emlékezés – felejtés zónái* volt. Ralitsa Savova, bolgár tanítványom szervezett egy szekciót, amire én is jelentkeztem, s gondoltam, méltó módon bemutatom a Szolyvai Emlékpark történetét a konferencia keretében. Az előadás témáját később egy szakcikkbem megírtam angolul, ami megjelent: *Forbidden Mourning. Szolyva (Svaliava) – From Zone of Oblivion to Zone of Remembrance* címen. (<https://doi.org/10.46539/jfs.v8i2.409>). A cikk megírását 2022. február 24-e után kezdtem. Az utolsó impulzus, ami ért, az egy olyan megrázó ütés volt, amit ezzel a munkával tudtam kezelni. Ha nem tör ki a háború, minden bizonnyal ez a munka sem született volna meg, vagy csak máskor és másképpen. A cikknek, mint minden angol nyelvű

munkámnak, elkészítem a magyar közlését is. A Tiltott gyásznak az *Erdélyi Múzeum* adott helyt 85. kötetének 2. számában (<https://doi.org/10.36373/em-2023-2-23>). A megjelent dolgozat különnyomatát Vári Fábián Lászlónak adtam, aki megkért a tanulmány másodközlésére Kárpátalján. A legnagyobb megtiszteltetés számomramra, hogy munkám az *Együtt* oldalaira kerülhet.

